

על הורים, על ילדים ועל כפיות טובה – העסקה של המלך ליר: ממלכה תמורת אהבה¹

נילי כהן*

א. ממלכה תמורת אהבה. ב. משמעותן של הצהרות האהבה. ג. ההפרה.
ד. מהותה של העסקה – מכר או מתנה? ה. התרופה – התרת העסקה או
הטלת החובה על הבנות לדאוג לאביהן? ו. מדוע לא פנה המלך ליר
לבית המשפט? ז. משפט ואהבה, משפט ומשפחה.

א. ממלכה תמורת אהבה

בחינונו אנו צוברים רכוש, מי מעט ומי הרבה. לצערנו, תוחלת החיים של רכושנו לרוב
ארוכה יותר מזו שלנו. רכוש יכול להיות נצחי. לכן כל שיטת משפט קובעת מה יהיה גורלו
של רכוש שבעליו מת. השיטה הישראלית קובעת שעם מותנו, יעבור רכושנו ליורשים שלנו
על פי הסדר הקבוע בחוק או בצוואה². לא מעט אנשים מעוניינים להעביר את רכושם עוד

1 רשימה זו היא עיבוד של הרצאה שניתנה בכנס שנערך בפקולטה לאמנויות, ב-29 נובמבר
2007, ואשר הוקדש ליצירה "המלך ליר" ולפרופ' יוסי יזרעאלי. אני מודה לפרופ' חנה
שקולניקוב, שארגנה את הכנס וכן לפרופ' גד קינר ולמערכת "תיאטרון" שבו יראה מאמר זה
אור בעתיד. כמו כן אני מבקשת להודות לתומר שוירמן, עוזר מחקר בפקולטה למשפטים,
אוניברסיטת תל-אביב, על סיועו המצויין.

הכתיבה על "המלך ליר" היא עצומה. אציין שני מחקרים שבהם מושם דגש על היבטיה
המשפטיים של היצירה: **הראשון** – PAUL W. KAHN, LAW AND LOVE: THE TRIALS OF KING
LEAR (2000). הספר כולו מוקדש לניתוח המחזה. ראו התייחסות אליו להלן בה"ש 66. **השני**
Carol J. Greenhouse, *Lear and Law's Doubles: Identity and Meaning in a Time of* –
Crisis, 2 LAW, CULTURE AND HUMANITIES 239 (2006). ראו התייחסות אליו להלן בה"ש 9,
18, 88. בשני המחקרים הפניות עשירות לחיבורים נוספים.

* פרופסור למשפטים, מופקדת הקתדרה לדיני חוזים השוואתיים על שם בנו גיטר, הפקולטה
למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב.

2 ס' 1 לחוק הירושה, התשכ"ה-1965: "במות אדם עובר עזבונו ליורשיו". ירושה על פי דין
מוסדרת בפרק השני לחוק, ואילו ירושה על פי צוואה מוסדרת בפרק השלישי.

בחייהם, לרוב לבני משפחתם הקרובים. לכך הסברים רבים ומגוונים. יש העושים זאת כדי לגרום הנאה לבני משפחתם; יש העושים זאת כדי להגביר את הכרת התודה של בני המשפחה אליהם; יש המבקשים להסיר מעליהם עול או למנוע סכסוך בין ילדיהם לאחר מותם. יש העושים זאת מתוך בחירה חופשית ומלאה, ויש העושים זאת בלחץ הילדים. המלך ליר החליט לחלק את רכושו – ממלכתו – בחייו ולהעביר אותה לבנותיו. וכך הוא אומר³:

“דעו אפוא: לחלקים שלשה
חלקתי ממלכתי; פי כן אמרתי:
אפרק לעת זקנה סבלות מלכות
ועל כתפי הנער אשימנה
ובאפס על אל קבר אדדה [...]
על פל צרה, למנע ריב־אחים,
הנה אקב את מזהר הפנות”.

מטרתו של ליר ברורה: הוא מבקש להסיר מעליו את עול המלכות, כמו גם למנוע ריב בין בנות ובני הדור הצעיר על חלוקת הירושה עם מותו. כאמור, מטרת אלה הן שגרתיות ומקובלות. הן שכיחות בין בעלי מפעלים המבקשים עם זקנתם להעביר את שרביט הניהול לדור הבא, כדי לחיות את שארית ימיהם בשקט ובשלווה. הן שכיחות בין בעלי רכוש המבקשים להבטיח כי לא תפרוץ בין הילדים מלחמת ירושה. יש אף מלכים שפורשים מעול מלכות, אם כי כיום אין מלכות ניתנת לחלוקה, ובמונרכיות חוקתיות לא המלך הוא הקובע מי יהיה יורשו.

השורות הראשונות של המחזה “המלך ליר” מפיחות בנו תקווה. אך הטרגדיה מתפרצת מיד בתחילת המחזה. ליר מבקש לחלק את ממלכתו לאחר שישמע משלוש בנותיו הצהרות אהבה. שתי הבנות הבכורות מתמסרות באופן מוחלט לעסקה, ומביעות הצהרות אהבה חזקות. אלא שקורדליה, הבת הצעירה והאהובה, מסרבת להשתתף בתחרות. היא אינה יכולה להביע אהבה מוחלטת לאביה, במיוחד עתה כשהיא עומדת להינשא, והיא אינה מבינה את נכונותן הבלתי מהוססת של אחיותיה רגן וגונריל להצהיר הצהרות אהבה כאלה בעודן נשואות. המלך ליר מתפרץ כלפיה בזעם בלתי נשלט, ומכריז על גירושה מלבו ומנכסיו. הממלכה תחולק עתה לשני חלקים במקום לשלושה. ליר מחלק את רכושו

3 וויליאם שקספיר **המלך ליר** מערכה ראשונה, תמונה ראשונה, בעמ' 11 (מהדורה עשרים ושלוש, אברהם שלונסקי מתרגם, 1994).

על הורים, על ילדים ועל כפיות טובה – העסקה של המלך ליר: ממלכה תמורת אהבה

וממלכתו בין שתי בנותיו הבכורות, אם כי הפנייה הרשמית שלו היא לחתניו. וכך הוא אומר:

“והמשֶׁרָה, העז והמִסִּים
לכם, לוקחי־פְּנוֹתֵי האהובים.
וזה לכם האות – הַנָּה נָרִי
חֶלְקוֹהוּ בִּינֵיכֶם! ⁴”

כאמור, באופן טקסי מועבר השלטון לחתנים. אך השליטה והקרקע עצמה מועברות לבנות, וזה, בתקופה הנדונה, לא עניין של מה בכך. אלא שאנו ושקספיר, אולי, מתרשמים מעניין זה פחות. אנו – משום שאנחנו מכירים את הסיפור של צלפחד שנחלתו הועברה לבנותיו⁵, ושקספיר – משום שיצירתו וחיינו מקבילים למלכותה של אישה, הגדולה במלכות ובמלכי אנגליה, היא אליזבת הראשונה.

נחזור אפוא לעסקה של חלוקת הממלכה. ליר מבקש לחלק לבנותיו את ממלכתו תמורת אהבה. בעשותו כן, הוא מציב בפנינו, המשפטנים, אתגר לא פשוט: על איזו עסקה מדובר כאן? האתגר המשפטי שמציב שקספיר ב“המלך ליר” אינו מפתיע. אתגר דומה הציב בפנינו שקספיר גם ב“הסוחר מונציה”, מהיצירות ה“חוזיות” המובהקות ביותר שנכתבו אי פעם, שעורר את השאלה כיצד יש להתייחס לחוזה הקובע שבמקרה של אי־פירעון ההלוואה יהיה שילוק זכאי לליטרת בשרו של אנטוניו⁶. אכן, האזכור של החומר המשפטי במחזותיו של שקספיר בולט במיוחד, עד כי יש כאלה, בעיקר משפטנים, שאולי כדי להוסיף למוניטין המקצועי, הגיעו למסקנה מדעית חד־משמעית, כי לשקספיר הייתה הכשרה משפטית⁷. “המלך ליר” זרוע אזכורים משפטיים, וציר המחזה נסב סביב ה“עסקה” של ממלכה תמורת

4 שם, בעמ' 15.

5 במדבר, כז' 7.

6 וויליאם שקספיר **הסוחר מונציה** מערכה רביעית, תמונה ראשונה, בעמ' 114 (אברהם עוז מתרגם, הקיבוץ המאוחד, 2005).

7 היו שנקבו בשמו של Francis Bacon, משפטן מהולל שחי בתקופתו של שקספיר, ככותב יצירות שקספיר. אחרים היו מוכנים להסתפק בכך ששקספיר היה מתמחה או שוליית מתמחה, ובעגה של ימינו: טרום-סטאזר, באחד המשרדים בלונדון. OWEN HOOD-PHILLIPS, SHAKESPEARE AND THE LAWYERS 176–192 (1972). ספרים רבים ומאמרים אין ספור עוסקים בהשלכות המשפטיות של מחזותיו של שקספיר. ספר שלם הוקדש לקטלוג קטעים משפטיים ממחזותיו: THOMAS E. WHITE, COMMENTARIES ON THE LAW IN SHAKESPEARE (2nd ed. 1913), ומסתבר ששקספיר לא פסח על שום תחום: משפט פלילי, מנהלי, ירושה, חוזים, מיסים, יחסי עובד ומעביד ועוד כהנה וכהנה.

אהבה, שאת מהותה אנסה לבחון עתה, בעיקר נוכח הקושי שמציב רכיב האהבה בהגדרת העסקה.

ב. משמעותן של הצהרות האהבה

המלך ליר תובע מבנותיו להצהיר כלפיו אהבה כתנאי לחלוקת הממלכה ביניהן. מה משמעותה של דרישה זו? אציע שלוש קריאות אפשריות לדרישת האהבה. האחת, רואה בדרישה זו יסוד לא לגיטימי, אפל, המבליט את עריצותו ואת תאוותו הבלתי מרוסנת של ליר לכוח ולחשק. הקריאה השנייה רואה בדרישה זו ביטוי לשלטונו של האב במשטר פטריארכלי. משטר זה אפיין את התקופה שבה, כביכול, פעל המלך ליר⁸, אך סממניו ליוו את פני האנושות גם מאות שנים לאחר מכן. הפרשנות השלישית יונקת מהקריאה המסורתית. היא רואה את היצירה – "המלך ליר" – כזעקה כנגד כפיות הטובה בכלל וכלפי הורים בפרט, והיא מפרשת את הדרישה לאהבה כביטוי לנכונות הילדים להעניק כבוד להוריהם.

כאמור, הפרשנות הראשונה, הביקורתית, מסתייגת מליר. דרישתו של ליר להצהרות האהבה נראית פתטית ומקוממת. בנותיו של ליר אינן קטינות. הוא עומד להפקיד בידיהן ממלכה. האם לא יכול היה ליר להתרשם מעצמת אהבתן במשך השנים? האם מילים יכולות לשמש תחליף טוב למעשים? האם ראוי לערוך תחרות בין הבנות בעניין כזה? פרשנות זו מתייחסת לליר באור ביקורתי ומחמיר, ולבנותיו הבכורות באור סלחני⁹. האב בן השמונים הוא עריץ זועם ומהיר חמה, שזקנתו, לפי בנותיו¹⁰ ואף לפי נאמנו, קנט¹¹, החריפה את הבעיות באישיותו, והוסיפה לו שרירות וכעס.

זאת ועוד: לאהבה, כידוע, פנים רבות¹². אהבה היא נאמנות, מסירות, כניעות, כבוד, הקרבה, אבל גם תשוקה¹³. הפרשנות הכורכת את ליר בגילוי עריות אינה חדשה. היא באה

8 ליר פעל ככל הנראה בתקופת יהואש מלך יהודה ומת בתקופת עוזיהו ביהודה וירבעם בישראל. אברהם עוז **המלך ליר: הקלות הבלתי נסבלת של היאוש, אצל ויליאם שקספיר, המלך ליר** 43 (2004).

9 Greenhouse, לעיל ה"ש 1, בעמ' 249.

10 שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 23, מערכה ראשונה, תמונה ראשונה.

11 שם, בעמ' 16, מערכה ראשונה, תמונה ראשונה.

12 על פי אריסטו, הידידות המושלמת (פיליה) מבוססת על נדיבות אלטרואיסטית. ידידויות אחרות מבוססות על תועלת או על הנאה ונמשכות כמידת התועלת וההנאה. קיימות ידידויות הבנויות על שוויון ועל הדדיות. אחרות בנויות על עליונותו של צד אחד כלפי משנהו, ויש לעצבן כך שכל צד יעניק לאחר ידידות לפי מידת היחס בין עליונותו של זה ובין נחיתותו של

על הורים, על ילדים ועל כפיות טובה – העסקה של המלך ליר: ממלכה תמורת אהבה

לביטוי מודרני אצל ג'יין סמיילי בספר זוכה הפוליצר – 14A Thousand Acres. סמיילי מתארת את ליר, כבעלים של חווה באיווה במחצית השנייה של המאה העשרים. הסיפור מסופר מנקודת מבטה של גונריל, ששמה בספר ג'יני, המספרת על התעללותו של האב, לארי, בה ובאחותה בילדותן. לארי-ליר נתפס על פי פרשנות זו כאב מתעלל ומקומם, שאינו ראוי כי בנותיו יצייתו לחוק הטבעי של "כבד את אביך".

האם עשוי המחזה לבסס עמדה פרשנית זו? כאשר תובע ליר מבנותיו את הצהרת האהבה, קורדליה נבעתת. היא אומרת לאביה: "אהבתי את מלכי כחובתי"¹⁵. בדבריה אנו שומעים הד לאריסטו¹⁶, המלמד אותנו כי הידידות המושלמת בין הורים לילדים יכולה להתקיים, כאשר כל אחד מהצדדים נותן לשני כחובתו. זאת ועוד: קורדליה מבחינה בין סוגי אהבה. היא אינה יכולה להבטיח לאביה מונופול על האהבה, במיוחד עתה כשהיא בוגרת ועומדת להינשא. על רקע זה גם אין היא יכולה להבין את הצהרות האהבה המוחלטות שהיו נכונות אחיותיה להצהיר¹⁷.

עמדתה של קורדליה קושרת, כביכול, בין אהבה לתשוקה. עם זאת, את רתיעתה של קורדליה, המסרבת להביע את אהבתה המוחלטת לליר, אפשר לנתק ממישור התשוקה, שכן תחרות האהבה בין אביה לבעלה יכולה להתייחס לחובת הציות, המבססת את הפרשנות השנייה, שברצוני להציג.

אהבה לפי פרשנות זו אינה סוג של רגש אינטימי, אלא ביטוי לשליטה ולכפיפות¹⁸. הדרישה להצהרת האהבה יכולה להתפרש כעין פקודה, שאין להמרותה. כל עוד נמצאות

- זה. הידידות חובקת אהבה בין גבר לאשתו, בין גברים ובין הורים לילדיהם: אריסטו **אתיקה מהדורת ניקומאכוס** ספר שמיני 188 (מהדורה שנייה, יוסף ליבס מתרגם, 1985).
- 13 להבחנה בין ארוס – אהבה אגוצנטרית הכרוכה בתועלת אישית, לבין אגפה – אהבה המוענקת ללא אינטרס אישי: ANDREAS NYGREN, AGAPE AND EROS (P.S. Watson trans., 2nd ed. Philadelphia, New Westminster Press, 1953).
- 14 JANE SMILEY, A THOUSAND ACRES (1991). אני מודה לפרופ' נינה זלצמן על ההפניה לספר זה.
- 15 שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 13, מערכה ראשונה, תמונה ראשונה.
- 16 אריסטו, לעיל ה"ש 12, בעמ' 198.
- 17 שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 14, מערכה ראשונה, תמונה ראשונה. לא מעט הצביעו על היסוד של גילוי עריות ביחסו של ליר לקורדליה והתבססו גם על תקוותו של ליר לבלות את שארית חייו עם קורדליה בבית הסהר: שם, לעיל ה"ש 3, בעמ' 158, מערכה שלישיית, תמונה שלישיית; MARK TAYLOR, SHAKESPEARE DARKER PURPOSE: A QUESTION OF INCEST 73 (1982).
- 18 Dan Brayton, *Angling in the Lake of Darkness: Possession, Dispossession, and the Politics of Discovery in King Lear*, 70 ELH 399 (2003), available at

הבנות בבית אביהן, השליטה היא בידי האב ועמה כפיפות הבנות לו¹⁹. עם הנישואין עוברות הבנות משלטון האב לשלטון הבעל, ובתחרות שביניהם אין עדיפות הכרחית לאב. מנקודת המבט המשפחתית קורדליה, שהיא על סף נישואין, אינה יכולה להצהיר על כפיפותה המוחלטת לאביה, והיא גם תמהה כיצד יכולות להתעלם רגן וגונריל מבעליהן ולהצהיר על כפיפותן המוחלטת לאב. אלא שליר הוא עדיין המלך, ובתחרות בין חובת הציות למלך לבין חובת הציות לבעל, גוברת חובת הציות למלך. ואם מדובר בחובה, היש טעם להיכנס לפלפולים על אודות מהות הרגש הדבק בהצהרות אהבה?

הצגתי עד כה את הבעייתיות הכרוכה בדרישות האהבה של ליר, הפטריארך השרירותי, ואת הקושי הכרוך בהבנתה. שתי פרשנויות הקצה – אהבה כתשוקה ואהבה ככפיפות מוחלטת – מציגות את המלך ליר באופן קשה, מעיק ובלתי לגיטימי. הפרשנות השלישית מתבססת על הקריאה המקובלת הרואה בליר אב אומלל, שלאחר שזיכה את בנותיו בכול, הן הפקירו אותו בזקנתו. ליר מגלם את הטרגדיה הנצחית של יחסי הורים וילדיהם ביצירה הממשיכה להצית את הדמיון גם כיום²⁰.

מהי אפוא משמעות הדרישה לאהבה לפי קריאה זו? ליר למעשה מבקש לראות בידי מי מבנותיו כדאי לו להפקיד את גורלו. הדרישה להצהרת האהבה נטועה אמנם בעבר, אך היא צופה אלי עתיד. את הצהרת הבנות ניתן לפרש לא רק כמצג המתייחס להווה (אנו אוהבות אותך) אלא גם כהבטחה, המכוונת לעתיד (אנו מתחייבות להמשיך לאהוב אותך)²¹. אהבה בהקשר זה יונקת מהמטען הרגיל שאנו מייחסים לקשר בין הורים לילדיהם. הפרשנות השלישית מייחסת אפוא לאהבה את המשמעות של אמפטיה, הכרת תודה, סיוע, טיפול, עזרה, תשומת לב. הצהרת האהבה מקפלת בחובה הבטחה לדאוג למחסורו של האב וערובה לכך שלא יופקר בזקנתו. ואכן, לאחר שמושמעות הצהרות האהבה, מפרט ליר את הסדרי הפרישה, בפנותו אל חתניו²²:

לעיל muse.jhu.edu/journals/elh/v070/70.2brayton.html. בעמדה זו תומכת גם Greenhouse, לעיל ה"ש 1, בעמ' 249.

19 על השלטון הפטריארכלי כפי שהוא משתקף בסיפורי המקרא: דניאל פרידמן **הרצחת וגם ירשת** 285–283 (2000).

20 פרשנות זו אף מתחזקת נוכח הסיפור המקביל של גלוסטר ובניו. גם גלוסטר מתמודד עם שקרים, כפיות טובה ובוגדנות מצד בנו הבלתי חוקי אדמונד, המבקש לנשל מזכויותיו את אדגר, אחיו למחצה והבן החוקי: מערכה ראשונה, תמונה שנייה; מערכה שנייה, תמונה ראשונה ושלישית; מערכה שלישית, תמונה רביעית; מערכה רביעית, תמונות ראשונה וששית; מערכה חמישית, תמונות ראשונה ושנייה.

21 להבחנה בין מצג להבטחה: דניאל פרידמן ונילי כהן **חוזים** כרך א 561–560 ס' 12.48 (1991).

22 שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 15, מערכה ראשונה, תמונה ראשונה.

על הורים, על ילדים ועל כפיות טובה – העסקה של המלך ליר: ממלכה תמורת אהבה

“בידי שניכם אפקידה שלטוני,
על כל הדר עזו ותפארתו;
ואנכי, עם אבירים מאה,
אשב לי, חדש-חדש חליפות,
בבית אחד מכם. אשמר עמי
אך תאר המלכות ושם-כבודו, –
והמשך, העז והמסים
לכם, לוקחי-בנותי האהובים.”

ליר אומר דברים מפורשים: הוא מצפה לחסות בצל בנותיו. בנותיו ידאגו לסירוגין לכך שהיא ומאה אביריו יקבלו אירוח הולם בנחלתן. ציפייתו של ליר נובעת ישירות מהבנתו את הצהרות האהבה של הבנות: בנות אוהבות דואגות לסיפוק צרכיו של האב ולסיפוק צורכי פמלייתו. מרכיב האהבה בעסקה הופך להיות בעל גוון מוחשי יותר: אין מדובר בהענקת ממלכה תמורת אהבה גרידא, אלא בהענקת ממלכה תמורת סיפוק צרכיו הבסיסיים של האב, בהתחשב במעמדו כמלך.

ג. ההפרה

הצהרות האהבה של הבנות כלפי אביהן לוקות בשניים: כבר בעת הינתנן הן היו הצהרות שווא; ולאחר מכן הופרו באופן בוטה. במונחים מודרניים אפשר לומר שהעסקה לקתה בפגם הן בעת כריתתה²³ והן בהפרתה לאחר מכן²⁴. היא הייתה פגומה בשל מצג השווא של הבנות בדבר אהבתן לאביהן, והיא נפגמה לאחר מכן בשל התנערותן של הבנות ממחויבותן כלפי האב.

הספק בדבר מהימנותן של הצהרות האהבה עולה כבר בעת מתן ההצהרות עצמן. על ספק זה אפשר ללמוד גם בדיעבד משיח הבנות ומהתנהגותן. הבנות הבכירות, שאולי גם סבלו מחיבתו הפחותה של האב, מבקשות להימנע מעימות עמו, והן מדקלמות הצהרות אהבה כדי לציית לפקודתו, להפיס את לבו, וגם כדי לקבל ללא שערורייה את הנתח הממלכתי. לכך מתווספת ההפרה המיידית של המחויבות שנטלו על עצמן הבנות. מיד עם עשיית העסקה מביעות הבנות, גונריל ורגן, את תרעומתן כלפי האב²⁵, ומתנכרות למעשה

23 נושא הנשלט במשפט הישראלי על ידי חוק החוזים (חלק כללי), התשל"ג-1973, פרק ב'.

24 נושא הנשלט על ידי חוק החוזים (תרופות בשל הפרת חוזה), התשל"א-1970.

25 שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 23, מערכה ראשונה, תמונה ראשונה.

למחויבותן. הן אינן מעוניינות לראותן, הן שולחות אותו האחת אל רעותה, הן מתעמרות בבני הלוויה שלו, הן דורשות ממנו לצמצם את פמלייתו כמעט כליל, ובסופו של דבר נועלות בפניו את שערי הארמון²⁶.

ליר אולי כבר היה צריך לדעת כי הוא מוקף עדת חנפים ושקרנים. ירמיהו הנביא הזהיר מפני בוגדנותם של אחים וידידים באומרו: "אִישׁ מֵרְעוּהוּ הַשְּׂמֵרוּ וְעַל-כָּל-אֶחָאֵל-תִּבְטְחוּ כִּי כָל-אֶחָאֵחָ עֵקוּב וְכָל-רֵעַ רֵכִיל יִהְיֶה:"²⁷. וכבר ציין אריסטו, "שרוב האנשים, מתוך שאיפת כבוד, מבקשים יותר להיות נאהבים משלאהוב. על כן אוהבים רובם את החנפנים"²⁸. אלא שליר לקה במחלה שבה לוקים שליטים רבים: מחלת העיוורון. רק לקראת הסוף מביין ליר את עיוורונו, והוא אומר לגלוסטר, שעניו נוקרו: "כמוני כמוך! לא עינים בראשך [...] הלא גם בלי עינים יכול אדם לראות את סְדְרֵי העולם"²⁹. ליר הפיכח לקה בעיוורון, ואילו גלוסטר העיוור הוא מפוכח³⁰.

שליט חכם יודע כי קסמו הגדול נובע משלטונו, וכי סיום השלטון מבשר גם את סיום הקסם. ובכל זאת, קשר אמיתי יכול לגבור על המשוכה של אבדן השלטון. קרבת דם אינה מבטיחה כדבר המובן מאליו יצירתו של קשר אמיתי, וודאי לא מתק שפתיים, גם אם הוא מושמע מפי הקרובים ביותר. המבחן האמיתי הוא מבחן המעשה. קורדליה שכשלה במבחן הדיבור, עמדה במבחן האמת והנאמנות. ואילו שתי הבנות שכביכול עמדו במבחן הדיבור, לא עמדו במבחן האמת והנאמנות. הן הבטיחו לדאוג לאביהן בזקנתו, אך הן הפרו באופן בוטה הבטחתן זו.

הבנות הפרו את החוק הטבעי של "כבד את אביך", המחייב חמלה, תמיכה, כבוד. חוק זה גם נובע מפרשנותה של העסקה בין ליר לבנותיו. ליר אכן טעה טעות מרה בחלקו את ממלכתו בין בנותיו. הוא מעיד על עצמו כי הוא פתי אין-אונים³¹. האם ראוי להותיר אותו חסר אונים נוכח ההפרה?

לעיתים צדדים לחוזה חושבים מראש על אפשרות הפרתו, ואף קובעים ביניהם הסדר לעניין זה. כך, ב"הסוחר מונציה" אנטוניו לא עמד במועד של פירעון ההלוואה. הייתה זו הפרה שהצדדים חשבו עליה, ובדיוק בגללה קבעו את התניה שלפיה אם לא יפרע אנטוניו

26 שם, מערכה ראשונה, תמונות שלישיית ורביעית; מערכה שנייה, תמונה רביעית.
 27 ירמיהו ט, 3. תודתי לשופט בית המשפט העליון בדימוס פרופ' יצחק אנגלרד על ההפניה.
 28 אריסטו, לעיל ה"ש 12, 199.
 29 שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 139, מערכה רביעית, תמונה ששית.
 30 על הפרדוקס בדבר פיכחונם של העיוורים ועיוורונם של הפיכחים: נילי כהן "על הראיה, על העיוורון, על החסרון, על היתרון" ספר שמגר כרך ג 611 (2003).
 31 שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 149, מערכה רביעית, תמונה שביעית: "זקן אני ופתי אין-אונים. שמונים שנה מלאו לי, לא פחות ולא יותר, ולמען האמת, חושש אני, כי אין אני שפוי".

על הורים, על ילדים ועל כפיות טובה – העסקה של המלך ליר: ממלכה תמורת אהבה

את ההלוואה במועד, יהיה שיילוק זכאי לליטרת הבשר. בניגוד לכך, המלך ליר כלל לא הסדיר את נושא ההפרה האפשרית של בנותיו כלפיו. מן הסתם לא העלה אותה על דעתו. יתר על כן: ב"הסוחר מונציה" הבעיה המשפטית של תוקף התניה בדבר ליטרת הבשר עלתה לדיון בבית משפט, ופורציה, כשהיא מחופשת לשופט, פתרה את הבעיה על ידי פרשנותו הפורמלית של החוזה: החוזה התיר לשיילוק לקחת ליטרת בשר, לא פחות ולא יותר, ואף לא טיפת דם³². פרשנות מילולית זו של החוזה לא אפשרה לשיילוק להתבסס על החוזה שעשה, מה עוד שמדובר בתניה שאינה עולה בקנה אחד עם תקנת הציבור. ואולם נראה שבניגוד לחוזה של שיילוק, עשה ליר חוזה תקין ומחייב. מדוע אפוא לא פנה למערכת הצדק כדי שתסייע לו?

ההנגדה בין "המלך ליר" ל"הסוחר מונציה" נוגעת בשורש הבעיה של המלך ליר. שיילוק עשה חוזה עם זר. הזרות אפיינה את מערכת היחסים: מדובר הן בזרות אישית והן בזרות תרבותית. המשפט מכריע בקלות יתרה בסכסוך משפטי בין זרים. יחסים בין זרים מבוססים על ההנחה כי הצדדים התכוונו ליצור ביניהם יחס משפטי. ליר עשה חוזה עם קרובים, עם הקרובים לו ביותר, עם בשר מבושרו. הסכמה בין קרובים מעלה ספקות באשר לכוונתם של אלה ליצור ביניהם יחס משפטי. אפשרות ההפרה במקרה כזה אינה טבעית ואינה צפויה. ובכל זאת, האם ראוי להותיר את המלך ליר חסר אונים? כדי להשיב על שאלה זו עלינו לבחון שתי שאלות מקדימות. ראשית, כיצד אפשר לסווג את העסקה של המלך ליר עם בנותיו? שנית, כיצד יכול היה בית משפט להגיב להפרה?

ד. מהותה של העסקה – מכר או מתנה?

סיפורו של המלך ליר מגלם את הטרגדיה של כפיות הטובה מצד בנות שקיבלו הכול במתנה. האם מוצדק להתייחס לעסקה כאל מתנה? ואולי מדובר במכר: ממלכה תמורת הספקת צרכיו של האב?

סיווגה של עסקה הוא כלי המסייע למשפטן להבין מהם הכללים החלים עליה. כללים מסוימים חלים על חוזה מכר, וכללים אחרים חלים על מתנה. כך, המתחייב לתת מתנה רשאי לחזור בו מהתחייבותו ללא כל עילה³³, מה שאין כן מתחייב חוזי רגיל. זאת ועוד:

32 לדיון בפרשנות חוזהו של שיילוק בפסיקה הישראלית: השופט ברנזון בד"נ 22/73 בן-שחר נ' מחלב, פ"ד כח(2) 89, 95 (1974).

33 ס' 5(ב)(ג) לחוק המתנה, התשכ"ח-1968. סעיף 5(ב) מאפשר חזרה ללא עילה (בכפוף להסתמכותו של המקבל). סעיף 5(ג) קובע שתי עילות חזרה: הרעה במצבו של הנותן והתנהגות מחפירה של המקבל כלפי הנותן או בני משפחתו. לפרשנות: מרדכי ראבילו חוק

התחייבות לתת מתנה טעונה מסמך בכתב³⁴, דרישה שאינה חלה בדרך כלל על התחייבות חוזית רגילה. הסיבה להבחנה בין שני סוגי העסקאות ברורה. מכר הוא חוזה דו־צדדי, הנטוע בסביבה מסחרית. ההנחה ביסודו היא שהוא מניב טובות הנאה כלכליות לשני הצדדים. לעומת זאת, מתנה היא עסקה חד־צדדית, שבה מעביר צד אחד למשנהו רכוש בלא שהוא עצמו מקבל טובת הנאה עבור ההעברה. עסקה כזו, הנעשית לרוב בהקשר משפחתי־חברי, גורמת נזק כלכלי לנותן, והיא עשויה לעורר ספק בדבר גמירת דעתו. לכן היא מחייבת הגנת יתר על הנותן והתחשבות בצרכיו.

ההבחנה התאורטית בין שני סוגי העסקאות ברורה, אך בפועל קיים טשטוש בין השניים. כפי שהבהיר מרסל מוס ב"מסה על מתנה", המתנה אינה פעילות חד־צדדית כלכלית רגילה. היא תופעה חברתית טוטלית, הקושרת בין המקבל והנותן בקשר מחזורי, והיוצרת מחויבות נגדית של נתינה מצד המקבל כלפי הנותן, וחוזר חלילה³⁵.

האם העסקה של חלוקת הממלכה על ידי ליר היא מתנה? מתנה היא הקניית נכס שלא בתמורה³⁶. סיפוק רגשי של הנותן או שעבוד רגשי של המקבל אינם בגדר תמורה העשויה להפוך את העסקה ממתנה לחוזה חליפין. התמורה צריכה להיות בעלת ערך כלכלי. ובהקשרנו: כדי שליר ייחשב נותן מתנה, יש להראות שהוא עצמו אינו מקבל תמורה של ממש עבור המתנה. על פני הדברים הוא יתקשה להראות זאת: ראשית, עם מתן המתנה הוא משתחרר מעול המלוכה; שנית, הוא מקבל אהבה, ולמעשה בפועל דאגה לסיפוק צרכיו. לכאורה, מדובר אפוא בחוזה חליפין ולא במתנה. האומנם כך?

בדרך כלל במסגרת חוזה חליפין שני הצדדים מחליפים ביניהם נכסים בעלי ערך כספי. ברור שממלכה היא בעלת ערך כספי. בעבר הייתה ממלכה ניתנת גם להעברה, להורשה, ואולי למכירה. לעומת זאת, להצהרות האהבה כשלעצמן אין ערך כלכלי. אהבה אינה רכוש. מלך גדול, שקדם לליר, הוא שלמה המלך, ציין ש"אִם יִתֵּן אִישׁ אֶת־כָּל־הוֹן בְּאֶהְבָּה, בּוֹזֵז וְבוֹז לֹ"37. אהבה אינה ניתנת לא להעברה, לא להורשה, ובעצם גם לא למכירה. כאשר קונים אהבה בשוק, זו אינה אהבה. זו מכירת שירותי מין. מין הוא אחד מסממני האהבה, אך הוא גם יכול להיות מנותק ממנה כליל, כשם שאהבה יכולה להיות מנותקת ממין (ראו

המתנה, תשכ"ח-1968 בעמ' 357-388, מהדורה שנייה, 1996; פרידמן וכהן, לעיל ה"ש 21, בעמ' 483-492 ס' 11.8-11.12.

34 ס' 5 (א) לחוק המתנה, התשכ"ח-1968. לפרשנות: ראבילו, לעיל ה"ש 33, בעמ' 333-357; פרידמן וכהן, לעיל ה"ש 21, בעמ' 426-427 ס' 10.37-10.38.

35 מרסל מוס **מסה על המתנה: צורתו וסיבתו של החליפין בחברות הארכאיות** (אילנה סילבר עורכת, הילה קרס מתרגמת, 2006).

36 ס' 1 (א) לחוק המתנה, התשכ"ח-1968. לפרשנות: ראבילו, לעיל ה"ש 33, בעמ' 213-279. 37 שיר השירים, ח 7.

על הורים, על ילדים ועל כפיות טובה – העסקה של המלך ליר: ממלכה תמורת אהבה

אהבת הורים וילדים). אהבה היא אמנם ערך מרכזי, שכולנו חפצים בו, אך אהבה אינה רכוש. אולם במקרה של ליר פירשנו את הצהרות האהבה לא כאספקת רגש גרידא, אלא כסיפוק צרכיו של ליר וכדאגה לו מצד בנותיו. האם בכך מתחזקת הטענה שאין מדובר במתנה אלא בחוזה חליפין?

על פי הגדרת המשפט הישראלי מתנה יכולה להיות כרוכה בחיוב כלשהו המוטל על המקבל והיא אף יכולה להיות מותנית בתנאי³⁸. מובן, עם זאת, שכדי שהעסקה תשמור על אופייה כמתנה, ערך החיוב או ערך התנאי צריכים להיות מוגבלים יחסית לערך המתנה. עד כמה צריכים להיות ערכו של החיוב או ערכו של התנאי מוגבלים יחסית לערך המתנה? הפסיקה הישראלית מדגימה את הקשיים בעניין זה. כך, למשל, הסכמה שלפיה אב נותן את ביתו המרווח לבנותיו בתנאי שיאפשרו לו לגור בחדר אחד ויאפשרו לו שימוש במטבח ובשירותים, נתפסה כחוזה מתנה המותנה בתנאי. אמנם האב מקבל משהו עבור העסקה, אך מה שהוא מקבל הוא זעום יחסית למה שהוא נותן³⁹. בדומה, כאשר התחייבה אם להעביר לבנה דירה ללא תמורה, מאחר שהבן מטפל בה ותומך בה, נקבע שזו עסקת מתנה ולא עסקת מכר⁴⁰. אך במקרה אחר שבו העבירה דודה דירה לאחיינה תמורת פרנסתה, ניהול ענייניה ושמירת בריאותה, סברו רוב השופטים שמדובר במכר, ואילו שופטת המיעוט סברה שמדובר במתנה בחיוב⁴¹.

בולט הדבר כי גבולות ההבחנה בין מכר למתנה הם, לא אחת, מטושטשים. לפנינו דוגמה לקשיי הסיווג, קשיים שכיחים שבהם נתקלים משפטנים⁴². עם זאת, נראה שכאשר הפער בין מה שנותנים למה שמקבלים הוא כה גדול, זוהי מתנה⁴³. דומה שאף שקספיר חשב שליר נתן מתנה לבנותיו. ליר אמנם קיבל מבנותיו הצהרות אהבה, דאגה לצרכיו ולצורכי אביריו ושחרור מעול המלכות, אבל הן קיבלו הרבה, הרבה יותר, ובלשונו של ליר "הכל הורשתיך"⁴⁴. למעשה, מדובר כאן במתנה מחמת מיתה, הקרובה לירושה. זוהי מתנה

38 ראו ס' 4 לחוק המתנה, התשכ"ח-1968. לפרשנות: ראבילו, לעיל ה"ש 33, בעמ' 297–330; פרידמן וכהן, לעיל ה"ש 21, בעמ' 479–483 ס' 11.7.
39 השוו ע"א 495/80 ברקוביץ נ' קלימר, פ"ד לו(4) 57, פס" 55 (1982) (יידון להלן בה"ש 56).
40 ע"א 404/84 סעתי נ' סעתי, פ"ד מא(2) 477 (1987).
41 ע"א 380/88 טוקאן נ' אלנשיבי, פ"ד מה(5) 410 (1991). אני מבקשת להודות לדנה חורב, עוזרת מחקר בפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב, על סיועה בנקודה זו.
42 ראו ע"א 208/51 הקר נ' ברש, פ"ד ח 566 (1954) שהבליט את קשיי ההגדרה של זכות השכירות כזכות גברא או חפצא. השאלה הושארה פתוחה.
43 פרידמן וכהן, לעיל ה"ש 21, בעמ' 479–483 ס' 11.7.
44 שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 81, מערכה שנייה, תמונה שלישית; בעמ' 94, מערכה שלישית, תמונה רביעית.

הניתנת מתוך מחשבה על מותו הקרוב של הנותן, שבמסגרתה מועבר הרכוש לבנות כבר בחיים⁴⁵. מכאן גם בולטת כפיות הטובה של הבנות. הן קיבלו הכול, אך לא נתנו מאומה.

ה. התרופה – התרת העסקה או הטלת החובה על הבנות לדאוג לאביהן?

המחזה מדבר על משפט הטבע, שממנו עשויה לבוא הישועה. אך האם משפט האדם יתנכר לגורלו של הזקן חסר הישע? הבה נבדוק מה הייתה תגובתו האפשרית של המשפט הישראלי נוכח מצב זה. בשלב זה של הדיון נגביל עצמנו לעמדתו של המשפט בכל הנוגע לחוג המשפחה, ונתעלם ממעמדו המלכותי של ליר. ציינו כי העסקה לקתה בשני פגמים: מצג השווא שהיה כרוך בהצהרות האהבה, והפרת המחויבות לדאוג לליר ולפמלייתו. נדון בפגם הראשון: האם רשאי היה ליר לבטל את מתנתו בשל מצג השווא של הבנות? על פי עקרונות המשפט הישראלי, כאשר מעבירים טובת הנאה בעקבות תרמית של הצד השני, אפשר לדרוש בחזרה את טובת הנאה שניתנה⁴⁶. גם ליר, שמבין שהולך שולל, מתבטא בכיוון זה בהטיחו כלפי גונריל כי היא עוד תראה אותו "לובש שנית את אֶדְרֵּר הַמְּלָכוֹת, אשר דְּמִית כִּי נִטְשָׁתוּ לְנֶצַח"⁴⁷. אבל נראה שאפשרות זו אינה מעשית במקרה שלנו, וכי ברגע שעברה השליטה, אין דרך חזרה⁴⁸. העברת השליטה, שלה השלכה על כלל הציבור, לבשה לבוש פורמלי-טקסי ונעשתה ברוב עם. בשיטות משפט קדומות האפיל היסוד הצורני על היסוד המהותי. גם אם נפל פגם מהותי בעסקה, אין דרך חזרה, שכן די בקיומן של דרישות הצורה או הטקס כדי לחתום סופית את העסקה⁴⁹. משל למה הדבר דומה? לבכורה של יעקב שהושגה בתרמית. יצחק בירך את יעקב בסוכרו שמדובר בעשיו. הברכה הושגה

45 על מתנה מחמת מיתה במשפט הרומי: ראובן ירון **מחקרים במשפט הרומי** 141–167 (1968). לבדיקת הנושא במשפט הישראלי: מרדכי ראבילו "על מתנות ויום המוות – סעיף 8(ב) לחוק הירושה, תשכ"ה-1965" **ספר זכרון לגר טדסקי** 581 (1996); רונן קריטנשטיין "מתנה מחמת מיתה – עיון מחודש" **הפרקליט** מט 403 (2007).

46 ראו ס' 15 לחוק החוזים (חלק כללי), התשל"ג-1973, המאפשר ביטול חוזה בשל הטעיה וסעיף 21 המורה על השבת טובות הנאה שהוענקו בעקבות חוזה שבוטל. דניאל פרידמן ונילי כהן **חוזים** כרך ב 780–887 פרק 15; עמ' 1145-1222 פרק 20 (1992).

47 שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 47, מערכה ראשונה, תמונה רביעית.

48 מדובר, כמובן, על נסיגה משפטית. אין מדובר בהפיכת סדרי השלטון בכוח הזרוע.

49 נילי כהן "משפט וספר" **עיוני משפט** טז 435, 440–441 (1991).

על הורים, על ילדים ועל כפיות טובה – העסקה של המלך ליר: ממלכה תמורת אהבה

בתרמית. אך מרגע שנעשתה – אין דרך חזרה, ויעקב זכאי לה⁵⁰. כך גם בעניין חלוקת הממלכה: זו חולקה ברוב עם, ומשנעשה הטקס, אין דרך חזרה. אך גם אם אי־אפשר לבטל את העסקה בשל הפגם ברצונו של ליר, האם עשויה לעמוד לו תרופה בשל התנכרותן של הבנות כלפיו לאחר מכן? חוק המתנה הישראלי מבחין הבחנה ברורה בין מצב שבו המתנה כבר ניתנה לבין מצב שבו מתחייבים לתת מתנה והמתנה עדיין לא הועברה למקבל. הכלל הוא שמי שהתחייב לתת מתנה רשאי לחזור בו מהתחייבותו, אם מקבל המתנה התנהג בצורה מחפירה כלפיו⁵¹. כאשר ילדים מתכחשים להבטחה שנתנו להורים, נוטים בתי המשפט לראות בכך התנהגות מחפירה, המצדיקה חזרה של ההורים ממתנות שנתנו לילדיהם⁵²⁻⁵³.

נקל להבין שהסדר זה של חזרה מהתחייבות למתנה בשל התנהגות מחפירה לא היה מועיל לליר, שכן ליר לא התחייב לתת מתנה אלא נתן בפועל את המתנה לבנותיו. כאשר המתנה ניתנת בפועל לא נשמרת לנותן לפי המשפט הישראלי האפשרות לבטל את המתנה בשל התנהגותו המחפירה של המקבל כלפיו.

לעומת המשפט הישראלי אומץ במשפט הרומי ובמשפט הצרפתי הסדר אחר, שלפיו גם אם המתנה כבר ניתנה, אפשר לבטל אותה תוך פרק זמן מסוים, אם המקבל התנהג באופן מחפיר כלפי הנותן⁵⁴. דוגמה לאופן מחפיר של התנהגות כלפי נותן המתנה היא כאשר מקבל המתנה מסרב לתמוך בנותן⁵⁵. מכאן נובע שהמשפט הרומי והצרפתי היו מאפשרים מן הסתם לליר לחזור בו מהעסקה. עם זאת, גם במשפט הישראלי ייעשה כל מאמץ פרשני כדי לאפשר חזרה ממתנה שהושלמה, אם המקבל התנהג באופן מחפיר כלפי הנותן. סיפורה של בטי קלימר ממחיש זאת⁵⁶.

בטי קלימר התגוררה בקרבת בתה. משנפטרה בעלה של בטי, החלה זו מבקרת תכופות אצל בתה, בעלה ובנם, ואף נהגה ללון אצלם ולסייע בעבודות הבית. לימים ביקשו הבת ובעלה למכור את דירתם שלהם ולרכוש דירה גדולה יותר. לכך לא היו להם אמצעים משלהם. בטי מצדה ביקשה לסייע לבתה, תוך שביקשה להבטיח, כי היא, בטי, תוכל לגור

שם. 50

51 ס' 5(ג) לחוק המתנה, התשכ"ח-1968. עילה זו מאפשרת חזרה גם כאשר הייתה ההתחייבות ללא חזרה: פרידמן וכהן, לעיל ה"ש 21, בעמ' 491 ס' 11.12.

52 ה"פ (חי') 1202/93 שחר נ' שחר, פס' 8 לפסק דינה של השופטת וסרקרוג, אוזכר בע"א 350/96 וייסר נ' שביט, פ"ד נב(5) 806, 797 (1999).

53 ה"פ (ת"א) 416/80 פלוני נ' סולטן, פ"מ תשמ"ב(1) 522 (1991).

54 במשפט הרומי: שמואל איזנשטדט ספרי החוקים של יוסטיניאנוס קיסר כרך א: האינסטיטוציות 5 (1929). במשפט הצרפתי: C.civ. art. 955 (להלן: "קוד סיביל").

55 קוד סיביל, שם, ס' 957.

56 פרשת ברקוביץ, לעיל ה"ש 39, בעמ' 57.

אצלה כל ימי חייה. הצדדים באו לידי הסכם. בטי מכרה את דירתה, והבת ובעלה מכרו את דירתם. את דמי המכירה נתנה בטי לבתה ולחתנה. הללו קנו דירה חדשה וגדולה, שבה ניתן לבטי חדר לגור בו תוך הבטחה, כי תוכל לגור בחדר ולנהל בו אורח חיים סדיר ותקין כל ימי חייה. כשנה לאחר מכן חלתה הבת במחלה ממארת, וכעבור זמן נפטרה. כל אותה עת המשיכה בטי לגור בדירה. זמן קצר לאחר פטירת הבת התחדדו היחסים בין בטי לבין בעלה של הבת, איזדור. איזדור עשה הכול כדי להקשות על חייה של בטי בדירה וכדי לאלצה לנטוש אותה. הוא נעל בפניה את חדר האמבטיה ואף סגר את המטבח. בעקבות התנהגותו זו נאלצה בטי לעזוב את הדירה. בנה – אחיה של המנוחה – שכר עבורה דירה בקרבתו. משעזבה את הדירה, הגישה תביעה לבית המשפט המחוזי נגד איזדור, חתנה, ובה דרשה את השבת השקעתה על פי ערכה הראלי.

בית המשפט התלבט: האם מדובר במכר – היינו מתן סכום כסף תמורת רשות מגורים בדירה – או במתנה? גם סיווגה של עסקת המתנה עורר התלבטות: האם מדובר במתנה המותנית בתנאי או במתנה הכרוכה בחיוב? בית המשפט סבר שמדובר במתנה – מתן כסף לרכישת דירה, בתנאי – מתן מגורים לבטי. איזדור הפר את התנאי ובטי יכולה לחזור בה מהעסקה. התוצאה היא שאיזדור חויב להחזיר לבטי את הכסף, תוך ניכוי הערך של מגוריה של בטי בדירה.⁵⁷

מקריאת פסק הדין עולה שבית המשפט עשה כל מאמץ לבטל את העסקה. בטי נתנה מתנה לילדיה – למעשה, את עיקר רכושה, ולאחר מותה של הבת התנהג אליה החתן באופן מחפיר. מכאן שאפשר לבטל את המתנה, ולהשיב לבטי את כספה. זאת אפשר לעשות, אם מסווגים את המתנה כמתנה המותנית בתנאי. לעומת זאת, לו היה מדובר במתנה הכרוכה בחיוב (החיוב לאפשר לבטי לגור בדירה), לא הייתה רשאית בטי לחזור בה מהמתנה. הפרת החיוב יכולה לזכות את נותנת המתנה רק בתביעה לקיום החיוב או בפיצויים בשל אי-קיום החיוב, אך לא בהחזרת המתנה. הכלל בעניין מתנה הכרוכה בחיוב הוא שעם הקניית המתנה, היא הופכת למעשה עשוי, שאין ממנו דרך חזרה.⁵⁸

57 חישוב ההשבה נעשה כך שמהסכום שנתנה בטי לבתה ולחתנה נוכה ערך השימוש של בטי בדירה, כך שבסופו של דבר הוחזרה לה מחצית הסכום (שם, בעמ' 68–69). סכום זה נראה נמוך מאוד. למרבה הצער, בחישוב זה לא נלקחה בחשבון התנהגותו של החתן כלפי חמותו, שהייתה עשויה להצדיק הפחתת זכותו הנגדית להשבה (על פי ס' 2 לחוק עשיית עושר ולא במשפט, תשל"ט-1979, המסמיך את בית המשפט להעניק פטור מהשבה).

58 פרשת ברקוביץ, לעיל ה"ש 39, בעמ' 57. ראו גם ע"א 641/83 פרידמן נ' פרידמן, פ"ד מ(2) 253, 256 (1986); ע"א 343/87 פרי נ' פרי, פ"ד מד(2) 154 (1990). לביקורת על הגישה ולעמדה שלפיה גם כאשר מדובר במתנה בחיוב אפשר לבטל את המתנה אם הפרת החיוב היא הפרה יסודית: פרידמן וכהן, לעיל ה"ש 21, בעמ' 479–483 ס' 11.7.

על הורים, על ילדים ועל כפיות טובה – העסקה של המלך ליר: ממלכה תמורת אהבה

ומה במקרה של המלך ליר? רק אם אפשר היה לפרש את העסקה כמותנית בתנאי, כלומר שהעברת המלוכה מותנית בכך שהבנות יתמכו בו, אפשר היה לבטל את העסקה. אלא שלמסקנה זו קשה להגיע מהטעם שהעברת המלוכה הייתה מוחלטת (וכאמור השוו לפרשת הברכה ליעקב)⁵⁹. לכן סביר יותר לפרש את העסקה לא כמתנה מותנית בתנאי, אלא, לכל היותר, כמתנה הכפופה לחיוב, והוא חיובן של הבנות לתמוך באביהן, לאפשר לו לשהות אצלן לסירוגין עם אביריו ולנהל אורח חיים ראוי. הבנות הפרו חיוב זה. על כך אפשר לתבען, ובשל כך אפשר לחייבן לקיים את ההבטחה, אולם המתנה עצמה היא מעשה עשוי, שאין ממנו חזרה.

מעניין לדון בהקשר זה בעמדתו של המשפט העברי. קיימת מחלוקת חכמים בשאלה אם בנים שאביהם העביר להם את נכסיו בחייו, מחויבים במזונותיו של האב. התלמוד הירושלמי עונה על כך בחיוב: הבנים חייבים לזון את האב. הטעם לכך נעוץ בגמירת דעתו של האב, שהרי לא התכוון לתת הכול, והוא יהיה מחזר על הפתחים⁶⁰. לעומת זאת, עמדת התלמוד הבבלי שונה, וממנה עולה כי אין כופין את הבנים לזון את אביהם⁶¹. עמדה זו היא העמדה המקובלת. המחלוקת בין הבבלי לירושלמי מתמקדת בשאלה מהי גמירת הדעת של האב. הירושלמי מבהיר שהאב לא התכוון לתת הכול, ולהפוך עצמו אביון, התלוי בחסדי ילדיו, ואילו הבבלי מניח, שאם העביר הכול, לא שייר לעצמו דבר. עם זאת, פוסק הרמב"ם שבכל מקרה חובה על הבן לזון את אביו, אם זה רעב ללחם, בלי קשר לשאלה אם העביר לו האב נכסים, וזאת מדין "כבוד אב ואם"⁶². אך המקרה שלנו, בכל זאת, שונה, שהרי העברת הממלכה שבוצעה לאחר הצהרות האהבה של הבנות, הייתה מלווה בהסדר תמיכה מפורש של הבנות בליר ובאביריו. יוצא אפוא שגם הבבלי עשוי היה לסבור שבנסיבות אלה מוטלת חובה על הבנות לזון את אביהן.

אנו רואים אפוא שאותה תוצאה, שלפיה מוטלת חובה על הבנות לתמוך באביהן, הייתה מושגת בשיטות משפט שונות. ומכאן מתעוררת השאלה הבאה שבה נעסוק, והיא מדוע לא פנה ליר לבית המשפט כדי לכוף על הבנות התחייבות?

59 לעיל הטקסט הנלווה לה"ש 49.

60 תלמוד ירושלמי, מסכת כתובות, דף כ"ז עמ' א', פרק רביעי, הלכה ח.

61 תלמוד בבלי, מסכת כתובות, דף מ"ט-נ' עמ' ב. ראו הבית יוסף על הטור: ספר ארבעה טורים, חשן משפט, סימן רנ"ז, הלכות מתנת שכיב מרע, ז': "תשובה שורת הדין כל הנותן נכסיו אפי' לבנו אם לא שייר אין נזונים מהם".

62 יד החזקה, ספר שופטים, הלכות ממרים פרק ו הלכה ג: "ואם אין ממון לאב ויש ממון לבן כופין אותו [...] וזן אביו ואמו כפי מה שהוא יכול".

ו. מדוע לא פנה המלך ליר לבית המשפט?

כאמור, אפשר להניח שגם לו היה פונה ליר לבית המשפט, הוא לא היה זוכה לקבל חזרה לא את נחלותיו ולא את כתרו. הוויתור על הנחלות והשלטון אינו אקט פרטי. זהו אקט ציבורי שיש לו סממנים מכוננים, והוא מעשה עשוי. אך מה בדבר התחייבות הבנות לכלכל את אביהן, לאפשר לו לשהות אצלן ולתמוך בו? מדוע לא יכול היה ליר לתבוע לפחות את זה?

נראה ששקספיר – באמצעות ליר – אינו רוחש אמון רב כלפי מערכת המשפט, וכך הוא מציין⁶³:

“הרואה אתה שופט זה, המתעלל באחד הגנבים העלובים?
ומפה לאזן: חת־שתיים, הפך ידיים! – ועכשו אָמַר: מי כאן שופט ומי כאן
גנב? [...]”
שופט נבל, אָסֶף יְדֵי רוצח!
על מה תכה זונה? הֶלְקָה גוֹפֶךְ!
הלא תחמד הַחֶטָא עליו תִּלְקָנָה.”

המשפט היחיד שבכוחו של ליר להפעיל נגד בנותיו הוא משפט מבויס, השם ללעג את כללי המשפט ואת השופטים⁶⁴. חוסר האמון של ליר בבית המשפט נובע מן הסתם מניסיונו. אולם מבחינתו, פנייה לבית המשפט היא בלתי אפשרית, לא בשל החשש לעיוות דין, אלא בשל חוסר יכולתו המוחלטת של המשפט להתמודד עם בעייתו. נקודה זו טעונה הבהרה, והיא מחייבת אותנו להתייחס למעמדו הכפול של ליר כאב וכמלך. ליר פועל בין שני עולמות, עולם המשפחה ועולם השלטון. המשפחה והשלטון מציינים בתודעתנו הסדרי קצה. עולם המשפחה מגלם את הפרטיות והאינטימיות, ואילו עולם השלטון הוא גילומה של הציבוריות. אמפתיה, תשומת לב ואהבה הן בבסיס המשפחה;

63 שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 139, מערכה רביעית, תמונה ששית.
64 שם, בעמ' 104–105, מערכה שלישית, תמונה ששית. השופטים הם אדגר, קנט והשוטה. תמונה זו שהופיעה במהדורת הקוורטו של המחזה נשמטה במהדורה המאוחרת יותר (מהדורת הפוליו). בתמונה זו מתייחס שקספיר למושגים "אָדְר־המשפט" (Justice) ו"דין-הצדק" (Equity). אחד ההסברים להשמטת התמונה הוא שמושגים אלה רומזים לריב הסמכויות החרף בין בתי המשפט של המשפט המקובל (Common Law) לבין בתי המשפט של היושר (Equity), ושקספיר ביקש להימנע מלגעת בנושא השערורייתי: B J Sokol & Mary Sokol, *Shakespeare and the English Equity Jurisdiction: The Merchant of Venice and the Two Texts of King Lear*, 50 THE REVIEW OF ENGLISH STUDIES, 417 (1999).

על הורים, על ילדים ועל כפיות טובה – העסקה של המלך ליר: ממלכה תמורת אהבה

מושגים אלה זרים לעולם המשפט המקריין ריחוק, ניכור וכפייה. עולם המשפט פועל ביצילות מרבית בין זרים. ובאמת, האם אפשר בצו משפטי לצוות על אהבה⁶⁵ ? בספר מעניין המוקדש ליצירה "המלך ליר", ואשר כותרתו היא Law and Love⁶⁶, מבסס Paul Kahn טענה שלפיה עיקרה של הטרגדיה ביצירה טמון ביחסי הגומלין בין הסדר הפוליטי, המגולם במשפט, לבין הרגש, המגולם באהבת ילדים והורים. הטרגדיה של ליר מקורה בכך שהוא ניסה למזג בין המלכות למשפחה או בין המשפט לאהבה. הוא ביקש לכפות את האהבה על סדרי הממשל, ואת סדרי הממשל על האהבה. ניסיון זה נדון לכישלון, וסופו שהמשפט נהרס, כמו גם האהבה. אהבה ומשפט מוצגים כשני ניגודים תהומיים הפועלים בין שני עולמות, הפרטי והציבורי. ולמרות זאת, קיים יסוד משותף מאחד ביניהם, לפחות ככל שהניתוח נוגע לתקופתו של ליר⁶⁷: מנקודת מבטו של אבי המשפחה, עולם המשפחה הוא מחוץ למשפט. כך גם מנקודת מבטו של השליט: עולם המלוכה הוא מחוץ לשליטת החוק. בעולם המשפחה הפטריארכלי אין המשפט המדינתי מתערב, משום שהשליטה על המשפחה מופקדת בידי הפטריארך; הוא השלטון והוא החוק. האב, המכונה במשפט הרומי paterfamilias, הוא ראש המשפחה, הוא הבעלים המוחלט של רכושו: אדמותיו, מקנהו, נשיו, ילדיו ועבדיו. הוא רשאי לפעול בשם בני ביתו, שהרי לאשתו ולילדיו אין רכוש משלהם ואף לא זכויות תביעה עצמאיות. יתר על כן: לו הכוח לעשות בבני ביתו ככל העולה על רוחו. לכן יכול היה אברהם להעלות לעולה את בנו יחידו (אמנם מכוח צו אלוהי, שלא מומש בסופו של דבר); יהודה יכול היה לגזור על כלתו תמר אשת ער גזר דין מוות (שגם הוא לא מומש)⁶⁸;

65 על אהבה אי-אפשר לצוות, אך על ביטויים חיצוניים המבטאים אהבה – אפשר לצוות. זו פרשנותו של הרמב"ם לצייווי המקראי "ואהבת לרעך כמוך": "מצוה על כל אדם לאהוב את כל אחד ואחד מישראל כגופו שנאמר ואהבת לרעך כמוך. לפיכך צריך לספר בשבחו ולחוס על ממונו כאשר הוא חס על ממון עצמו ורוצה בכבוד עצמו. והמתכבד בקלון חבירו אין לו חלק לעולם הבא": משנה תורה, ספר מדע, הלכות דעות, פרק ו', הערה ג.

66 KAHN, לעיל ה"ש 1. המחבר מתייחס לאירועים הציבוריים במחזה כאל דיונים משפטיים. במסגרת זו הוא כולל גם את חלוקת הממלכה בין הבנות. לי נראה שהמשפט מתייחס להכרעה בסכסוך תלוי ועומד. הואיל ואף לא אחת מן הבנות הייתה זכאית לקבל נתח בממלכה, והואיל והכול נחתך לפי שרירות ליבו של האב-המלך, ספק אם אפשר להתייחס להכרעה של ליר כאל הכרעה משפטית.

67 עז, לעיל ה"ש 8.

68 בראשית, לח 24, שם מורה יהודה להביא את תמר אשת ער ולשרוף אותה בשל הריונה. על שלטון האב וכוחו השיפוטי, כמו כוחו לסחור בבני משפחתו במשפט הרומי: ראובן ירון **מחקרים במשפט הרומי** 3–25 (1968). במשפט האנגלי בא שלטון האב לידי ביטוי בכך, שהאב יכול היה לתבוע צד שלישי שפגע באשתו ובילדיו, משל היו רכושו. התביעות שנקראו *per quod consortium amisit* ו-*per quod servitium amisit* התבססו על כך, שהפגיעה המזיקה

ואילו יפתח יכול היה להעלות את בתו לעולה על פי הנדר שנדר⁶⁹. ובאופן דומה, בעולם המלוכה המלך עומד בראש הפירמידה: הוא הבעלים של הארץ שעליה הוא מולך, והוא הבעלים של נתיניו⁷⁰. הוא יכול להפעיל על נתיניו את החוק כרצונו, שהרי הוא יוצרו של החוק. *The king can do no wrong*⁷¹, אמר בשעתו המשפט האנגלי, ובמילים אחרות, המלך קבע מהו החוק, והוא גם היה השופט. הפטריארך הוא אבי השבט, והמלך הוא אבי אבות כל השבטים. לשניהם המשפט, כל אחד בתחומי שליטתו. על פי מבנה היררכי זה, אם מתעורר סכסוך חוץ משפחתי, בין הפטריארך לבין המלך, גובר משפט המלך. אצל ליר התמזג עולם המשפחה הפרטי עם עולם הממלכה הציבורי. כל עוד כיהן כמלך, הוא גילם הן את השלטון המשפחתי והן את השליטה הממלכתית; הוא היה החוק. הוא זועף על קנט שנוזף בו על שהדיח את קורדליה מחלקה, בציינו שקנט, במצח נחושה, הרהיב להפריד בין משפטו ושלטונו⁷². אולם משעה שבחר להיפרד משלטונו ולהעביר אותו לבנותיו, חל פיצול בין השלטון המשפחתי לשלטון הממלכתי. אמנם ליר ציין שהוא ימשיך לשמור עמו "אך תאר המלכות ושם-כבודו"⁷³, אך השם הפך ריק מתוכן עם העברת הנחלות והשלטון לבנותיו ולחתניו, ולמעשה גם התואר המלכותי הריק נשמט: אוסולד, רב המשרתים של גונריל, פונה לליר בתואר "אביה של הדכסית"⁷⁴, ואילו השוטה אומר לו: "אפילו אני עדיף היום ממך, שאני, על כל פנים, שוטה, ואתה לא-כלום"⁷⁵. ליר נשאר מלך נטול רכוש וסמכות. הסמכויות הממשיות הועברו לדור הצעיר, לרבות השליטה על החוק והמשפט. הבנות מודעות לכך היטב, ושתייהן מדגישות זאת: "אך לי הוא המשפט", פוסקת ריגן בהתרסה כלפי אולבני, בעלה של גונריל⁷⁶; ואילו אחותה גונריל קובעת בבטחה: "הן מלכותי היא זאת, ומי זה ישפטני!"⁷⁷.

באישה או בילדים שללה מהבעל שירותים וכוח עבודה. התביעות הללו בוטלו רק בשנת 1982. לפירוט: נילי כהן **גרם הפרת חוזה** 7-9, 249-251 (1986).
 69 לפרשנות: פרידמן, לעיל ה"ש 19, בעמ' 170-178.
 70 Brayton, לעיל ה"ש 18.
 71 ERNST KANTOROWICZ, *THE KING'S TWO BODIES: A STUDY IN MEDIEVAL POLITICAL THEOLOGY* 4 (1957). על ההיסטוריה של הכלל: W.S. Holdsworth, *History of Remedies Against the Crown*, 38 L. Q. REV. 280 (1922).
 72 שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 17, מערכה ראשונה, תמונה ראשונה.
 73 שם, בעמ' 15, מערכה ראשונה, תמונה ראשונה.
 74 שם, בעמ' 37, מערכה ראשונה, תמונה רביעית.
 75 שם, בעמ' 42, מערכה ראשונה, תמונה רביעית.
 76 שם, בעמ' 160, מערכה חמישית, תמונה שלישית.
 77 שם, בעמ' 166, מערכה חמישית, תמונה שלישית. אולם ראו את קורנוול, בעלה של רגן, המורה לאסור את גלוסטר בציינו, ש"אמנם תקצר ידנו להרגו בבלי משפט; אך יש לאל ידנו

על הורים, על ילדים ועל כפיות טובה – העסקה של המלך ליר: ממלכה תמורת אהבה

המחזה מציג אפוא תחרות כפולה: האחת, בין האב לבין השליט; השנייה, בין המלך בעל השם אך נטול הסמכות לבין השליט, שאינו מוכתר בתואר מלך, אך בידיו הסמכות. אין צריך לומר שבתחרות הכפולה הזו גובר בכל מקרה השליט, בעל הסמכות. ליר קורא תיגר על סמכות הבנות. הן מציינות בבוז שהוא "זקן עקש, המתאנה לשלט גם בותרו על השלטון!"⁷⁸, ואילו הן מבקשות לשמור על סמכותן גם במחיר ההתעלמות מהאב. באופן פורמלי, לכאורה הצדק אתן, שכן המשפט הוא להן. מכאן מובן מדוע לא יכול היה המשפט לסייע לליר. מסכת היחסים בין האב לבנותיו נותרת אפוא מחוץ למשפט האנושי, אם כי היא נשארת בתחום המשפט הטבעי או המשפט האלוהי. בנותיו של ליר שהפרו את הבטחתן כלפי האב, גם עברו על הציווי המוסרי של "כבד את אביך", והן נענשו בידי שמים⁷⁹. וכך מציין אלבני, בעלה הטוב של גונריל: "אכן, יש דין-של-מעלה, שלא ילין משפט לפקד פשעם של רשעים"⁸⁰.

אלא שהצדק או המשפט האלוהי קשים להבנה. נכון שליר זכה לאיחוד לבבות עם קורדליה לפני מות שניהם⁸¹, ואדגר הכרית את אחיו השפל אדמונד⁸². אבל במונחים אנושיים קשה להבין את סופה של קורדליה, וכבר מאיוב למדנו שיעור בעניין זה. ליר הנאיבי, מן הסתם, לא הכיר את תורתנו. הוא יכול היה להיעזר בחוכמתה⁸³. חכמינו מונים מקרים אחדים שבהם מי שנפגע הוא מן הצועקים ואינם נענים⁸⁴. אחד מהם הוא זה המעביר את רכושו בחייו לבניו. חכמינו מזהירים מפני עסקאות כאלה. הן טומנות בחובן

- שפטים בו לעשות באין מפריע", שם, בעמ' 109, מערכה שלישית, תמונה שביעית. ואכן הם מעוררים את עיניו: שם, בעמ' 112–114.
- 78 שם, בעמ' 32, מערכה ראשונה, תמונה שלישית.
- 79 יאן קוט סובר שליר הוא לא רק חקירה במשמעותו של המסע מהעריסה לקבר אלא גם חקירה בשאלת קיום מלכות שמים ושאל: JAN KOTT, SHAKESPEARE OUR CONTEMPORARY 104 (1964).
- 80 שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 123, מערכה רביעית, תמונה שנייה.
- 81 שם, בעמ' 149–150, מערכה רביעית, תמונה שביעית.
- 82 שם, בעמ' 165, מערכה חמישית, תמונה שלישית.
- 83 כמו גם בחכמתו של השוטה, שנאמרה לו, למרבה הצער, לאחר מעשה. השוטה מבחיר לו שהשבלול טוען את ביתו על גבו כדי שלא יתנגד לבנותיו ויפקיר עצמו לחסדיהן: שקספיר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 51, מערכה ראשונה, תמונה חמישית.
- 84 בבלי, בבא מציעא דף ע"ה, עמ' ב: "תנו רבנן: שלשה צועקין ואינן נענין, ואלו הן: מי שיש לו מעות ומלוה אותן שלא בעדים, והקונה אדון לעצמו, ומי שאשתו מושלת עליו. קונה אדון לעצמו מאי היא? איכא דאמרי: תולה נכסיו בנכרי, איכא דאמרי: הכותב נכסיו לבניו בחייו, איכא דאמרי: דביש ליה בהא מתא ולא אזיל למתא אחריתא." (תרגום: שנו חכמים, שלושה צועקים ואינם נענים, ואלו הם: מי שיש לו מעות ומלוה אותן ללא עדים, והקונה אדון לעצמו ומי שאשתו מושלת עליו. מה הוא "קונה אדון לעצמו"? יש שאומרים תולה נכסיו בגוי. יש שאומרים הכותב נכסיו לבניו, בחייו. ויש שאומרים שרע לו בעירו, ולא הולך למקום אחר).

סכנה מיידית של כפיות טובה והתנכרות. מי שעניו בראשו, חייב להיות מודע לסכנה זו. עליו לשמור לעצמו את זכות המילה האחרונה⁸⁵. הותרת שיקול הדעת המוחלט בידי הילדים והוצאת האב מהתמונה עשויות לטמון בחובן אסון לא רק למערכת היחסים בין האב לילדיו, אלא גם לזו שבין הילדים עצמם. לכן מי שבכל זאת עושה עסקה כזו ומעביר את רכושו בחייו לבניו, אינו יכול לבוא בתלונה או בתביעה משפטית להחזרת רכושו. את הנעשה אין להשיב. צעקתו של ליר לא תיענה בידי בית דין של מטה, אך אולי היא נענתה בידי בית דין של מעלה⁸⁶. יצוין שבעניין זה יש מחלוקת, ויש מבין חכמינו הסוברים כי אפילו בית דין של מעלה לא יסייע, שהרי המעביר את רכושו בחייו לבניו המיט אסון על עצמו כמו ידיו⁸⁷.

ז. משפט ואהבה, משפט ומשפחה

ראינו ש"המלך ליר" חושף את המתח המובנה בין משפט לאהבה. Carol Greenhouse רואה ב"המלך ליר" מתח שונה, פנים-משפטי, המשקף שני סוגי משפט: האחד, זה המבוסס על הסדר המוסרי הישן, היונק מערכי המשפחה והחברות; השני, זה המבוסס על הסדר החדש, שעיקרו חופש הביטוי והפעולה, המבטא אינטרסים נוגדים⁸⁸. הסדר הישן מרוכז במלך; הסדר החדש, שעדיין לא התגשם, יוכל לקרום עור וגידים לאחר ליבון ציבורי גלוי ופתוח של בעיות היסוד של המשטר. קורדליה מגלמת את הסדר הישן במיטבו, אך, בעיניי, היא גם ראש גשר למשטר החדש, שהרי הרהיבה עוז לדבר בכנות בניגוד לציפיות אביה. מותה מסמל לא רק את נפילתו של הסדר הישן, אלא גם את הצורך הדחוף בבנייתו של מודל חדש של משטר מדיני ואתוס ציבורי.

המודל החדש, המבוסס על רעיונות של חירות ושוויון, הוגשם חלקית מאות רבות של שנים לאחר מלכותו של ליר, ומאות ספורות לאחר תקופתו של שקספיר. שקספיר מתאר את

85 למודל כלכלי המיישב את השאיפות הסותרות של האב להעביר את הרכוש לילדים ולשמור על שליטה על הרכוש: Jack Hirshleifer, *Shakespeare vs. Becker on Altruism: The Importance of Having the Last Word*, 15 J. OF ECONOMIC LITERATURE 500 (1977).

86 רש"י מפרש "צועקין: בבית דין של מטה. ואינן נענין: שהרי הם גרמו לעצמן". פירוש רש"י על התלמוד, לעיל ה"ש 84.

87 זו עמדת "השיטה המקובצת": הרב בצלאל אשכנזי שיטה מקובצת על מסכת בבא מציעא, המאה ה'16.

88 Greenhouse, לעיל ה"ש 1, בעמ' 244-245.

על הורים, על ילדים ועל כפיות טובה – העסקה של המלך ליר: ממלכה תמורת אהבה

התקופה הקדומה של ליר, אך באמצעותה הוא מדבר אל בני דורו⁸⁹, המתחילים לשמוע את צלולם החרישי של פעמוני החירות.

בעולמנו, לפחות בדמוקרטיה המערבית, שונו פני המשפחה ופני השלטון לבלי הכר. הערכים של שוויון וחירות תופסים תפקיד מרכזי הן במישור המשפחתי והן במישור הפוליטי-חברתי. סמכויות היתר של האב בוטלו. המשפט מחויב כיום להיכנס למשפחה⁹⁰ כדי למנוע אלימות והתעללות. מובן גם שימי שפוט השופטים, ששיקפו את המיזוג בין השליטה למשפט, חלפו עברו. הפרדת הרשויות היא עקרון-על; העיקרון של שלטון החוק חל באופן שוויוני על הכול; והמשל כולו – לרבות השליט, כפופים לחוק. יותר מכך: המשל, כמו גם החוק, אמורים כיום להגשים גם ערכים של חמלה. כך, הציווי "והדרת פני זקן" מקבל ביטוי בחקיקה, שבה הסדרים המיועדים להבטיח תמיכה כלכלית בזקנים⁹¹. ולענייננו: אמנם ספק אם המשפט היה מורה על החזרת הרכוש לליר, אך יש לקוות, שלו היה צועק, היה בית דין של מטה נענה, ולמצער מחייב את בנותיו לתמוך בו.

89 לניתוח המחזה על רקע המאבקים הפוליטיים והדתיים באנגליה בתקופתו של שקספיר: Frankie Rubinstein, *Speculating on Mysteries: Religion and Politics in King Lear*, 16 RENAISSANCE STUD. 234 (2002).

90 על הכלל המאפשר כיום לבני משפחה להעיד זה כנגד זה: אסף הרדוף "בעל נגד אישה, אמת נגד משפחה, או המבט הרביעי על הכשרות להעיד במשפט הפלילי" **דין ודברים** ג 273 (2007).

91 לדין מפורט ראו רות בן-ישראל **ביטחון סוציאלי** כרך ג 991–1022 (2006).